

## DOKUMENTUMOK

---

*Mályusz Elemér*

### LEGSIKERÜLTEBB KÖNYVEIM<sup>1</sup>

Három is lett volna ilyen, ha elkészülnek. De egyiket sem írtam meg. Talán csak azért tartottam sokra őket, mert nem derülhetett ki, hogy nem különbek a nyomtatásban megjelenteknél? Ki tudja? Közös vonásuk, hogy Szekfű Gyulához kapcsolódnak. Azzal kell tehát kezdenem, mit jelentett számomra a letűnt magyar polgári világ legnagyobb történetírója.

Hatodik[os] gimnazista voltam<sup>2</sup> 1914 tavaszán, amikor nevével megismerkedtem. „A száműzött Rákóczi” körül kitört botrányról<sup>3</sup> a szegedi piarista gimnázium felsőbb osztályosaival együtt én is a hírlapokból szereztem tudomást, felfogásomat azonban a Történelmi Szemle<sup>4</sup> állásfoglalása határozta meg. Az 1912-ben megindult Szemle, a Századok mellett, sőt kissé vele szemben, a hatása alá vont. Bizonyára azért is, mert történelemtanárom, Balanyi György világ-történelmi témával doktorált,<sup>5</sup> nem a magyar történelem valamelyik szakaszának specialistája kívánt lenni. A Szemlében tanulmánya is jelent meg,<sup>6</sup> és így mint lelkes tanítványa a folyóiratnak ugyan nem előfizetője, de a Somogyi Könyvtárnak<sup>7</sup> járó példány rendszeres olvasója lettem. Heinlein István görög történelmi problémáival<sup>8</sup> ismerkedve úgy éreztem, máris egyetemi tanulmányaimra készülök. A szerkesztőt, Angyal Dávidot tanárom egyébként is úgy jellemezte, hogy egészen kezdők is számíthatnak a támogatására. Nem csodálható, hogy 1914-ben, amidőn a folyóirat a történelmi irodalom kiválóságainak és a tör-

---

<sup>1</sup> Mályusz Elemérnek ez az írása kéziratos hagyatékában maradt fenn, amelyet valószínűleg az 1970-es évek második felében vagy a következő évtized elején vethetett papírra. 1987 őszén adta át nekem a kéziratot legépelésre azzal a szándékkal, hogy azt majd közreadja. A gépelt iraton kisebb változtatásokat eszközölt, de valamilyen oknál fogva végül mégis amellett döntött, hogy azt nem publikálja. Az írásban, amelynek több részlete Mályusz kéziratban fennmaradt nagyjú „Emlékirat”-aiban is olvasható, Mályusznak a 20. századi magyar történetírás egyik meghatározó történetírójához fűződő meglehetősen ellentmondásos és ambivalens, a közelmúlt magyar történetírásában is többször tárgyalt viszonyáról kaphatunk újabb, talán nem érdektelen képet. A kéziratot jegyzetekkel ellátva, Mályusz szerkesztését és javításait figyelembe véve adom közre. (Soós István)

<sup>2</sup> Mályusz Elemér 1904 és 1916 között volt a szegedi piarista gimnázium tanulója.

<sup>3</sup> Utalás Szekfű Gyulának a magyar történettudományban és a közeletben egyaránt nagy vitát kiváltó művére: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Bp. 1913.

<sup>4</sup> Elírás. Mályusz itt, amint az fejtegetéseiből is kiderül, egyértelműen a Történelmi Szemlére utal.

<sup>5</sup> IV. Sixtus pápa és a Pazzi-féle összeesküvés. Bp. 1910.

<sup>6</sup> Magyar vonatkozások Gerhoh reichsbergi prépost művében. In: *Történelmi Szemle*, 4 (1915) 2. sz. 181–201.

<sup>7</sup> Azaz a szegedi, Somogyi Károlyról elnevezett városi könyvtárnak.

<sup>8</sup> A Peisistratidák tyrannusa. Kecskemét, 1897.; Vázlatok a Deinomenidák kultúrpolitikájának történetéhez. Szombathely, 1899.

ténettanárok népes csoportjának Szekfű melletti deklarációját közölte,<sup>9</sup> úgy éreztem, hogy azt az én szívemből is írták. Két év múlva a „Mit vétettem én?”-t<sup>10</sup> olvasva már a támadva védekezés fortélyait is megcsodáltam, és bár itt az együttérzést követelő hangot már erősnek éreztem, „A magyar állam életrajza”<sup>11</sup> ragyogó szintézise gondolatgazdagságával Szekfű hódoló tisztelőjévé tett.

Az Eötvös-collegiumba kerülve<sup>12</sup> nemcsak tagja lettem a Szekfű-kultusz központjának, hanem ennek lelkes hitvallója és propagátora is. A kollégium jelentőségével a világháború előtt nem[csak] a magyarországi értelmiség, hanem a középiskolai tanárság sem volt tisztában. Ha Szegeden piarista tanárainknak halvány sejtelmük sem volt szerepéről, érthető, de hogy a nálamnál három évvel idősebb Gerhauser Albertnak,<sup>13</sup> akivel hittanórákon találkoztam, nem ajánlották állami gimnáziumi tanárai, akik között két volt kollégista is akadt, hogy ide, ne pedig a Luther Otthonba<sup>14</sup> kérje felvételét érettségi után; ez bizony a későbbi kollégista önérzet hiányát bizonyította. Időbe került, amíg a kollégium első generációjának munkája, tagjainak tudományos sikerei meghozták gyümölcsüket és testet öltött a kollégiumi öntudat. A professzorok elismerő bírálati az egyes kollégisták személyi érvényesülését biztosították; szükség volt azonban arra is, hogy maguk a kollégisták, az egykoriak és érvényesülni vágyók erejük tudatára ébredjenek.

A Szekfű-botrány erre adta meg az alkalmat. Bajba jutott társuk mellé állva rádöbentek az őket felnevelő intézmény jelentőségére, s mert ez valóban egyedülálló szerepet játszott, a tudomány érdekével azonosították Szekfű megvédését. A leglátványosabb példát Török Pál győri kereskedelmi iskolai tanár szolgáltatta. A kolozsvári református gimnázium igazgatójának fia volt, s származása, az erdélyi hagyományok is ösztönözhatték, hogy egykori évfolyamtársa védelmére röpiratot írjon és adjon ki névtelenül saját költségén „Igazságot Szekfű Gyulának” címmel.<sup>15</sup> Szekfű iránti érzelmeim hevét fokozta, hogy egyetemi éveim alatt többi munkáját is megismertem. Ha a [„]Seriensek és familiarisok[”]<sup>16</sup> korszakos jelentősége felismeréséhez még időre volt szükségem, hiszen az Árpád-kor társadalomtörténetét háttér gyanánt még nem ismertem, török kori kútfő-tanulmányait már részleteiben is meg tudtam érteni, mert gimnazista koromban, miután első önálló tanulmányomat, az 1529-i török háború történetét megírtam,<sup>17</sup>

<sup>9</sup> Nyilatkozat Szekfű ügyében: az 1914-iki április 29-iki Budapesti Hírlapból és Az Ujságból átvettük a következő nyilatkozatot. In: Történeti Szemle, 3 (1914) 3. sz. 424–429.

<sup>10</sup> Ld.: Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczi? Bp. [1916.]

<sup>11</sup> A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Bp. [1918 eleje]; Második kiadás: Bp. [1923.]

<sup>12</sup> Mályusz 1916. őszén került az Eötvös Kollégiumba, mint a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-latin szakos hallgatója.

<sup>13</sup> Dr. Gerhauser Albert, később magyar-német szakos tanár, József Jolán negyedik férje.

<sup>14</sup> Ma Luther Márton Szakkollégium. 1908-ban fiúkollégiumként indult.

<sup>15</sup> Igazságot Szekfű Gyulának!: Széjegyzetek a „Száműzött Rákóczi”-hoz. Győr. [1914.]

<sup>16</sup> Seryiensek és familiarisok. Vázlat a magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp. 1912. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII.)

<sup>17</sup> A török 1529. évi hadjárata. Ennek a kéziratban maradt, a 16. századi kútfők és magyar és a külföldi szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodó munkának az elkészítésére Mályusz Elemér kéziratosa memoárjában a következőképpen emlékezett vissza: „Akkor már volt témám, amelynek önálló feldolgozásával mint megoldandó feladattal foglalkoztam. A probléma az 1529-i török háború volt.

úgy terveztem, hogy a XVI–XVII. század specialistája leszek. Ebbe a tervbe pedig a „Két historiographus Castaldo erdélyi seregében”<sup>18</sup> ismerete is beletartozott; nem szólva az eleve olvashatóbbnak szánt nagy tanulmányról, a török történetírók kritikájáról,<sup>19</sup> s oly magyar nyelvű forráskiadványairól, mint a budai pasák levelezése<sup>20</sup> és Karácson Imre hagyatékát napfényre hozó kötetek.<sup>21</sup> Értelmezhető, hogy másodéves koromban, amikor először jutott alkalmam Szekfűvel találkozni, régi vágyam teljesült.

Az 1917–1918. tanév második félévi tanrendjébe meghirdetett „Kútfői gyakorlatok” címmel magántanári kollégiumát felvettem tehát indexembe és az első órára én is megjelentem. Viszonylag sokan voltunk. A háborús körülmények is okozhatták, hogy a magántanárok előadásai éppen csak meg voltak tarthatók. Első éves koromban Szentpétery Imre, a diplomatika leendő híres professzora tres faciunt collegium kijelentéssel vigasztalta magát, ugyanígy volt kénytelen tenni a másik diplomatikus, Gárdonyi Albert; a latin filológus Vári Rezső[nek] pedig Livius kurzív olvasásán két órán keresztül az én fordításomat kellett elszenvednie. Szekfű óráján a hiányzó diákokat barátai, a Széchényi Könyvtár munkatársai pótolták. Bartoniek Emma, Sulica Szilárd, Jakubovich Emil, Eckhardt Sándor nevére emlékezem, akik nem titkolt izgalommal várták a következményeket. Túlzónak bizonyult aggodalom uralkodott a kis csapat tagjai közt, mindenki attól tartott, hogy Ballagi-párti<sup>22</sup> szélső jobb-

---

Pontosan azért, mert — szemben Moháccsal és oly sok török hadjárattal — még feldolgozatlan, még senki sem írt róla monográfiát. A magyar történettudomány hiányosságát ezért lehetett megállapítanom, mert egy osztálytársammal megtaláltuk házuk padlásán apjának kiselejtezett két folyóiratát: a Ludovika Akadémia Közlönyét és a Hadtörténelmi Közleményeket. Részben egérrágtá füzetek voltak. Pajtásom nagylelkű adományából először a Közlöny, azután a Közlemények tulajdonosa lettem. Boldogan olvastam a cikkeket, nézegettem a képeket. A közlések oly közérthetőek voltak, hogy megértésük nem ütközött nehézségekbe. Cikk terjedelmű munkámban nagy részt foglalt el a diplomáciai bonyodalmak ismertetése. Persze azért, mert a forrásaimul szolgáló irodalomban is ezt találtam. Már nem értem be Hammerrel. Engedélyt kértem és kaptam, hogy a Somogyi Könyvtárba ne csak a délutáni diákórákban járassak be, hanem — vakációs időkben — délelőttönként is. Itt Ortelius Redivivust, Paulus Joviust próbáltam megérteni. Móra Ferenc szó nélkül kiadta a kért könyveket. Mosolyoghatott bajúsza alatt, de nem kérdezte, mit értek meg forrásaimból. Valóban, mit is tanultam? Úgy is mondhatnám, a legmaradandóbb ismeretem az volt, hogy Bécs egy részén a Csatornának nevezett Dunaág folyik keresztül. A tanulság tehát mintha az lett volna, hogy Bécs topográfiját előbb ismertem meg, mint a császárvárosba eljutottam. Arra viszont később jöttem rá, hogy a „Zord idő” azért jellemzi oly találóan a kor hangulatát és Werbőczy egyéniségét, mert Kemény Zsigmond forrása Szalay László munkája volt. Valami összehasonlításra alkalmas ismeretanyagot szereztem tehát, mégha nem is volt ez célom. Egyébként fáradságos kutatások során megírt munkámat felolvasása után egy felső osztályos szemináriumi tag erélyesen elbírált. Stílusomat különösen kifogásolta.” – A tanulmány kézírata ma is megtalálható Mályusz Elemér hagyatékában.

<sup>18</sup> Ld. ezt: Századok, 48 (1914) 17–35.

<sup>19</sup> A hódoltságkorabeli török történetírók. In: Történeti Szemle, 5 (1916) 321–353., 449–479.

<sup>20</sup> A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. k. (Szerk.: Takács Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula.) Bp. 1915.

<sup>21</sup> Török–magyar oklevéltár (1533–1789.) Gyűjtötte és fordította Karácson Imre. (Szerk.: Thllaočzy Lajos, Kracsmarik János, Szekfű Gyula.) Bp. 1914.; Török történetírók. III. k. 1566–1659. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Szekfű Gyula. Bp. 1916. (Török–magyar kori történelmi emlékek. Írók 5.)

<sup>22</sup> Azaz a Szekfűt a „Számúzott Rákóczi” c. művéért támadó Ballagi Aladár mellett felsorakozók tábora.

oldali diákok fognak tüntetni. A Károlyi-párt<sup>23</sup> azonban csak egy emberrel képviseltette magát: Orbók Attila újságíróval.<sup>24</sup> Ő nem találhatott kivetni valót a történeteken. Szekfű jókora késéssel jelent meg. Mint Eckhardtól hallottuk, a közelben lakó Bleyer Jakabtól, a későbbi nemzetiségi minisztertől kellett jönnie.

Megérkezése után pedig azonnal munkába állottak a várakozók. Előveték Engel János Keresztély [„]Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer[“] első (1797) kötetét, és azt sorra egymás kezébe adva olvasták [abban] az 1494/5. évi királyi számadáskönyvek tételeit,<sup>25</sup> s azokat magyarra fordították és igyekeztek értelmüket hűen visszaadni, miközben a professzor a középkori királyi uralmi szervezet képévé szélesítette a töredékes adatokat. Minden hiányzott tehát, amit bárki is kifogásolhatott volna. Orbók beszámolója nélkülözött is minden érdekesnek mondható vonást. A sokdioptriás diákot megszurta ugyan, amiért túl buzgón ügyködött a forrás előkerítésén, de azon nem tudott változtatni, hogy valóban komoly szövegértelmezés tanúja lehetett. Számomra mindenképpen tanulságos volt a munka, mert később én is ismételtelen elő-elővettem hallgatóimmal az Engel kötetet és tőlem telhetően tovább adtam azt, amit akkor Szekfűtől tanultam. Első órája azonban az utolsó is lett. Bécsből lejárni<sup>26</sup> gyakorlatok tartására a viszonyok megakadályozták. Az év végi index-láttamozásra Eckhardt Sándor a kollégiumban megszálló Szekfűnek adta át leckönyvemet s ugyancsak az ő közvetítésével kaptam vissza „igen szorgalmas” bejegyzéssel.

Ha rajtam múlik, soha többé nem találkozom Szekfűvel. Településtörténettel, középkori történeti földrajzzal szerettem volna foglalkozni. Boldog lettem volna, ha ez a munka tölti ki egész életemet. Ma is sajnálom, hogy nem így lett. S én még viszonylag jól jártam! Mert Hajnal Istvánnak és Miskolczy Gyulának, két nálamnál jóval idősebb kollégámnak olyan kedvvel, mondhatnám szívvel-lélekkel művelt munkakört kellett egy másikkal felcserélniök, amelyet művelve már nemcsak alapismereteiket szerezték meg, hanem kutatásaik közlése során a jó szakember nevét, tekintélyét is. Az előbbi már készen volt paleográfiai magántanári munkájával,<sup>27</sup> az utóbbi a középkori görög történelem magyar vonatkozású kútfői ismeretének birtokában szándékozott új megvilágításba helyezni történelmünk homályos szakaszait. Egyszerre ért bennünket a kitüntetésnek szánt, de valójában mindhármunk által csapásnak érzett meglepetés, hogy alkalmasaknak találtattunk a Magyar Történelmi Társulat agilis elnöke, gr[óf] Klebelsberg Kunó nagy társadalmi-politikai akciója, a bécsi egykori Haus-, Hof- und Staatsarchiv eddig hét lakat alatt őrzött kincseinek, az elmúlt évszázad rejtelseit megörökítő aktáinak napfényre hozatalát célzó munkában. Nemet mondhattunk volna az ajánlatra, de Miskolczynak vajon megérte volna

<sup>23</sup> Azaz gróf Károlyi Mihály hívei.

<sup>24</sup> Mályusz ide később az alábbi megjegyzést szúrta be: „Orbók Attila: Virradat??” Mályusz itt arra utal, hogy Orbók több napi- és hetilap, így a „Virradat”-nak is, munkatársa volt.

<sup>25</sup> Ld. a mű 181–210. oldalait.

<sup>26</sup> Szekfű 1912 óta a bécsi Haus-, Hof- és Staatsarchiv magyarországi kiküldöttje volt.

<sup>27</sup> Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Bp. 1921.

az újpesti gimnázium történelemtanári állásában várni ki, amíg középkori dolgozatai valahol és valamikor nyomtatásban megjelenhetnek? S vajon mit tehettem volna én szakvizsgálati bizonyítványommal? Készülhettem volna a pedagógiai vizsgára, közben instruktorkodással keresve kenyeremet. Mindezeket megfontolva sorra beadtuk derekunkat, s mert a legkönnyebben én voltam mozgósítható, augusztus közepén feladtam a táviratot Károlyi Árpád címére,<sup>28</sup> hogy másnap Bécsbe érkezem.<sup>29</sup>

Az utazás nem volt vidám. Az országhatárnál, akkor még Bruck-Királyhíd[á]nál át kellett szállnom az osztrák vonatra, mert Magyarország bojkott alatt állott. Az Ostbahnhofon senki sem várt, és így segítség nélkül kellett eljutnom a Pazmaneumba, ahol megszállhattam. Az 1529. évi török háborúval foglalkozva megismertem annyira Bécs topográfiáját, hogy Boltzmanngasse-t, ahol a Pazmanium állott, magam elé tudtam állítani, de abban már nem bíztam, hogy útításkámmal oda el is tudok jutni, s ezért egy idősebb hordárt megkérdeztem, elvinne-e villamoson. Könnyen megegyezve, baj nélkül eljutottunk célpontomig, miközben éreztem, fokozatosan növekedett respektusom vezetőm előtt, míg végül is, mély tiszteletének nyilvánításával elváltunk. A jámbor ember kispapnak nézett, aki mint novicius vonul be a kollégiumba. Másnap a már félig ismert úton a hivatalos óra kezdetére becsöngettem a Minoritenplatz 1. sz. épületbe és jelentkeztem Károlyi Árpádnál. Utólag kiderült, hogy kár volt ennyire sietnem, mert Szekfű, közel lakva a Pazmaniumhoz, beszólt értem, de már nem találva otthon, a portásnál hagyta névjegyet. Staatsarchiv-beli szobájában, a levéltár legfelső emeletén, Károlyi és Eckhart<sup>30</sup> közös szobájának szomszédságában, kitüntetészerű egyedüllétben trónolva tájékoztatott teendőimről. Amikor beszámoltam neki, hogy Domanovszky közlése alapján arra számítva, hogy a XIX. század első felének nemzetiségi kérdésére vonatkozó adatok összegyűjtése lesz feladatomban, milyen hivataltörténeti irodalmat ismerek, megnyugtatóan, hogy többről neki sincs tudomása. Helyreigazított azonban, hogy a kor Lukcsics Pálnak, idősebb kollégistának társamnak van fenntartva, és az én korom az 1848–1861. évek közti periodus.<sup>31</sup> Közlése csalódást jelentett számomra, mert az abszolutizmus kora iránt végképp semmi vonzalmat nem éreztem magamban, és amellettt értelmetlenné is bizonyult, mert hamarosan kiderült, hogy Lukcsics meggondolva magát, nem jött Bécsbe.

A levéltári fondokat, amelyek átkutatása lett feladatomban, Szekfű jelölte meg. Elsőnek az osztrák minisztertanácsot kellett elővennem. Mivel csak a középkori oklevelek jellegével voltam tisztában, az újkori aktákkal most ismerkedtem. Szekfű magyarázatai nyomán hamar sikerült tájékozódnom. Felvilágosításai kiterjedtek a kivonatolásnak nemcsak érdemi, hanem a technikai részleteire is. Gyűjtött anyagomban így külsőleg is tetszetős jelleget nyert. Munkám eredményét hetenként összeolvastuk, miközben ő nemcsak élőszóval tette meg

<sup>28</sup> Károlyi Árpád 1920 és 1922 között a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet igazgatója volt.

<sup>29</sup> Ld. erről Mályusz Elemér kéziratosa Emlékirat-át.

<sup>30</sup> Eckhart Ferenc, aki 1911-től a Haus-, Hof- und Staatsarchivban dolgozott.

<sup>31</sup> Mályusz erről így ír memoárjában: „Lukcsics és én mint kezdők feladatul azt kaptuk, hogy én 1825-től 1848-ig, ő 1848-tól 1867-ig a horvát, szerb, román nemzetiségi kérdésre vonatkozó adatokat fogjuk összegyűjteni.” Ld. ezt: Emlékirat.

észrevételeit. Gyűjtésem egyes darabjai ma is őrzik sajátkezű ceruza megjegyzéseit.<sup>32</sup> Amit kaptam tőle, az a leggondosabb tudományos vezetés volt. Gondoskodása prózai dolgokra is kiterjedt. A levéltárban nemcsak bemutatott azoknak a kollégáinak, akikkel munkám során a kutatóteremben találkozhatam, hanem kieszközölte, hogy a külügyminisztérium tisztviselői étkezdéjében ebédelhessek. Eljött velem az Universitätsbibliothek-be; itt elérte, hogy helyet kapjak a kutatóteremben, otthoni használatra pedig könyveket kölcsönözhessek. Személyes érintkezésünkben mellőzött minden feszességet. A második hét vége felé összeolvasásunk után lakására is meghívott, mondván, hogy Eckharttal hármásban elmegyünk majd egy nussdorfi heurigerbe. Pontos helymeghatározása alapján könnyen megtaláltam lakását. Ez a Boltzmann-gasse végénél, ahol a Franz-Josef Bahnhof<sup>33</sup> volt, az ide vezető főutat áthidaló több emeletes épület első emeletén volt. Bútorozott bérlemény, hosszú és tágas előszobából nyíló kétszobás lakrész. Az egyik csinosan bútorozott fogadó, a másikban, a mindennapi tartózkodás céljaira szolgálóban gázrezsón egy edényben rizs puhult. Ezt elvisszük magunkkal, mondta. Így is történt. A heurigerben alfabort ittunk. Arra nem emlékszem, hogyan ettünk a rizsből, bizonyos azonban, hogy jócskán maradt belőle, mert amikor hazafelé menet az edényt segíteni szándékozva és kötelességszerűen ki akartam venni Szekfű kezéből, elég súlyosnak éreztem. Ez a visszautasítás azonban kevésbé szigorú volt, mint a korábbi, amikor a kocsmárostól én is rendeltem egy liter bort, mert akkor igen erélyes rendreutasításban részesültem.

Hajnal István megérkezése után kapcsolatomban meglazult Szekfűvel. Az ő eddigi ellenőrző és segítő szerepét Eckhart vette át. Ha másolataimat, kivonataimat ettől fogva nem is nézte át, az időnkinti csapszéki összejöveteleken, amelyeken gyakran megjelentek Bécsben átutazók csakúgy, mint [az] ottani egykori közös hivatalbeliek, mint a társaság legfiatalabb tagja az élénk társalgást csendesen hallgathattam és élvezhettem. A Szekfűt élete végéig jellemző rendkívüli udvariassága épp olyan kevésbé bátorított, hogy átadjam magamat neki, mint egy-egy megjegyzése, amely szokatlanságával mintha arra bátorított volna, hogy hagyjak fel féltékenységgel. Például nem is sejtem, hogy kerülhetett sor erre az észrevételére: [„] A bécsi nők általában csinosak mindig voltak, rossz fogaik azonban hátrányukra voltak; most, hogy a megbiztosítási rendszer lehetővé tette, hogy fogaikat rendbe hozathassák, szebbek lettek.[”] Vagy egy csapszékben megjegyezte: [„] Kolléga úr szépen néz valakire, én már rájöttem, hogy nem érdemes, mert az illető csak annál melegebben szorongatja partnere kezét.[”] Vagy egy másik alkalommal azon kijelentésemre: [„]Ha valami biztos, az az, hogy itt az én zsebemben van a legkevesebb pénz[”], így vágott vissza: [„]Gondoljon arra, hogy ugyanezt elmondhatta Szenci Molnár Albert is.[”]

Szekfű az a nagy tudós maradt számomra, mint ami diákkoromban volt. A Pázmáneumban leadott névjegyén a „kgl. ungarischer Staatsarchivar, Privat-

<sup>32</sup> A több száz cédulára írott, az 1849–1853 közötti időszak szerb és román nemzetiségi kérdéseinek a történetéről készült teljes iratmásolatok és regeszták ma is megtalálhatók Mályusz hagyatékában. Ld. ezt: *Ministerrat 1848–1861*.

<sup>33</sup> Mályusz az álmás nevét az eredeti kéziratban kihagyta, csak a legépelte változatba írta be.

dozent an der Universität Budapest” szavak olyan messzeséget jelentettek számomra, ahová soha fel nem juthatok. S amikor odaadta Hajnalnak és mellékelesen nekem is elolvasásra a megjelenés előtt álló „Három nemzedék”<sup>34</sup> egy levonatát, a kitüntetés oly büszkévé tett, hogy nemcsak a koncepciót éreztem megtámadhatatlannak, hanem a könyv valamennyi állítását is. Azzal pedig, hogy később a [„]Széchenyi igéi[”] című könyvecskéjét<sup>35</sup> „az első bécsi év emlékére” bejegyzéssel adta át, a boldogság érzésével ismertetett meg. Fenntartás nélküli rajongó híve voltam Szekfűnek.

Magam sajnáltam leginkább, hogy nem sikerült annak maradnom. Szándékom ellenére történt. Amikor az első bécsi év kulimunkája után önálló feladat megoldására alkalmasnak találtatva, Sándor Lipót nádor iratainak kiadására kaptam megbízást, nem sejtettem, hogy ki fogok ábrándulni nagy példaképemből. Erre hazatértem után, 1922 telén került sor, amikor gyűjtött anyagom alapján kis korszakomnak (1790–1795) a magyar történelem folyamatába elhelyezésén kezdtem gondolkodni. Ekkor döbbsentem rá, hogy a három közül az első liberális nemzedék a múltból örökölt súlyos tehertétellel kezdte életét, amit Szekfű nem vett figyelembe és ezzel téves ítéletet hozott. Emberi dolog, hogy egy gondolatrendszer az első pillér megingása után elveszíti stabilitását, és további hiányok lesznek szembetűnőek. Így történt velem is, amikor a reformkor társadalmi viszonyait vizsgálva,<sup>36</sup> Kossuth szereplésén keresztül rájöttem Szekfű koncepciójának legnagyobb hibájára,<sup>37</sup> hogy a liberalizmus mellett nem számolt a demokrácia külön voltával. Megírjam véleményemet? Ezen ilendőségből sokat töprengtem. Kevésbé gátolt, hogy Szekfű munkája az uralkodó Bethlen-rendszer hivatalos felfogásává lett, s minden szakmabeli ismertetője egyet értett vele. Inkább az Eötvös kollégium-i szolidaritásérzés feszélyezett. Ezen lojalitásom hangsúlyozásával igyekeztem úrrá lenni. Sikerült is, bár talán inkább csak látszatra.

Arra természetesen nem gondolhattam, hogy majd Szekfűt meggyőzőm. Ő mindjárt megtalálta a számára kedvező megoldást. Ha az a kifogásom, hogy nem gondolt a rendszeres munkálatokra,<sup>38</sup> annak az a magyarázata, hogy azok értéktelenek, szóra sem érdemesek. Bizonyítékul arra hivatkozott, hogy reformjaikkal messze elmaradtak a kor radikális gondolkodóinak a tervei mögött.<sup>39</sup> Ez hatásos érv volt. Mindenki szívesen vallotta, hogy egy szabad szár-

<sup>34</sup> Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920.

<sup>35</sup> Széchenyi Igéi. Összeállította és az előszót írta: Szekfű Gyula. Bp. 1921.

<sup>36</sup> A reformkor nemzedéke. In: Századok, 57–58 (1923–1924) 17–75. – A tanulmány új kiadását ld. Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk.: Soós István. Bp. 2003. 425–463. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.)

<sup>37</sup> Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. In: Napkelet, 6 (1928) XI. k. 3. sz. 166–183.

<sup>38</sup> Azaz a 1792–93. évi diéta által kiküldött országgyűlési bizottságok rendszeres munkálataira.

<sup>39</sup> Mályusz erről az alábbiakat fejtette ki memoárjában: „Az 1792/3. évi országgyűlési rendszeres munkálatok szerintem alkalmasak voltak, hogy az életbe átvitelük a békés reform feltételeit biztosítsa és a korábbi radikális fordulatot feleslegessé tegye. Jelentőségüket nem javaslataik jellegében láttam, hanem abban a hatásukban, amelyet a reform szükségességének a közgondolkodásban ébren maradása jelentett. Szekfűnek nem volt probléma felismerni, mit kell tennie. Elég volt nem törődni az egész munkálat társadalmi szerepével, ezt nem létezőnek tekinteni s azután a magukra maradt

nyalású Hajnóczy-gondolat értékesebb, mint a hétköznapi viszonyok szerény módosítása, és Szekfű óhajának megfelelően megfeledezett arról, hogy külön nemű elemek nem adhatók össze. Évtizedeken át a bizottsági munkák jelentőségének lebecsülése uralkodó elv lett a korszakkal foglalkozó történészek körében. A Domanovszky-disszertációk szerzői<sup>40</sup> is behódoltak Szekfű felfogásának, és máig érvényesülő hatállyal az elavult társadalmi rendszer hívének bélyegét hordom magamon. Közben ugyanazok, akik nem győznek szánakozni rajtam, az egyik bizottság, a közgazdasági munkálatát egekig emelik. Ennek összefoglalása mint Skerlecz Miklós műve magyar fordításban már korábban ismert volt.<sup>41</sup> Szekfű legharsányabb híve<sup>42</sup> azonban az 1960-as években a bizottság egész iratgyűjteményének, a beérkezett javaslatoknak a kiadására ajánkozott.

A demokráciát és Kossuthot illető felfogásomat Szekfű megjegyzés nélkül hagyta. Nehéz is lett volna ezzel szembefordulni, mert Fr[iedrich] Meineckét, az általa legtöbbször értékelt kortárs történészt idéztem védelmemre. „Nincs az a félig-meddig értelmes történész, aki tagadná a liberalizmus és demokrácia közti különbséget.”<sup>43</sup> Azt hiszem megértette, hogy régi tiszteletemet fejezem ki iránta, amikor beértem egy szimpla bibliográfiai utalással és nem magyarázgattam az idézet jelentőségét. Természetesen tisztában voltam, hogy nem fogja megbocsátani megszegését, ha egyszer eljön az ideje.

---

javaslatokat, összehasonlítva a kor teljesebb értékű gondolataival, mint világtól elmaradt, szóra sem érdemes, sajnálatos próbálkozásokat tekinteni. A leszólásban Szekfű egyébként is nagy mester volt. Herzog József nagyon találóan jegyezte meg egy alkalommal, amikor kávéházi évődéseiről beszélünk, hogy Szekfű nem gúnyolódni szokott, hanem csúfolódni. Valahányszor Szekfű nem kerülhette el a későbbiekben, hogy a munkálatokról megemlékezzen, leszólta ezeket. Így tett mindjárt az „Iratok a magyar államnyelv történetéhez” (1927) c. munkájában. Mintha csak igazolni akarná, hogy a Három nemzedék megírásakor mint szóra sem érdekes anyagot joggal hagyta figyelmen kívül.” Ld. Emlékirat. – Szekfű álláspontját a diétai deputációk rendszeres munkálatairól ld. Mályusz által fent idézett művében: 54–61.

<sup>40</sup> Utalás a „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből” c., sorozatban az 1930-as években napvilágot látott 15 monográfia szerzőire, így többek között Beliczky Jánosra, Jármay Editre, Dvihally Anna Mária-ra, Wellmann Imrére, Komoróczy Györgyre, Berlász Jenőre, Sinkovics Imrere, Ravasz Jánosra, Korek Valériára, Kalász Elekre. Memoárjában Mályusz erről így emlékezett: „A következő két évtizedben olyan barátaim is, mint Csapodi Csaba vagy Berlász Jenő Szekfű hatása alatt mulasztották el mérlegelni, hogy a munkálatok országgyűlési megtárgyalásának egy nemzedékre elmaradásával azok közvéleményformáló ereje kiesett a fejlődés folyamából. De időrendben első tanítványom, Barta István is, akit, amikor Szegedről felköltöztem Budapestre, hozzásegítettem ahhoz, hogy felkerüljön az Eötvös Kollégiumba, malíciával újságolta kevéssel halála előtt, hogy egy napokban megjelent jogi munka szerint tévedett Fayer László, amidőn a jogi bizottsági munkálatnak azt az értelmet tulajdonította, amelyre cikkemben hivatkoztam. Mit felelhettem? Ha Fayer, a büntetőjog budapesti professzora tévedett két kötetes munkájában, mi a biztosíték, hogy az őt cáfoló író véleménye megtámadhatatlan?” Ld.: Emlékirat.

<sup>41</sup> Skerlecz Miklós báró művei. Kiadta Berényi Pál. Bp. 1914.

<sup>42</sup> Azaz Kosáry Domokos. Kosárynak a kérdésben elfoglalt nézetéről Mályusz az alábbiakat jegyezte meg: „Egyébként Szekfű véleményét sem minden tanítványa — vagy nem mindenkor? — vallja. Kosáry Domokos, amikor javaslatot tett az Akadémiának, hogy kiadja a közgazdasági bizottság munkálatát, kétségtelenül abban a meggyőződésben tette ezt, hogy a XVIII. század törekvéseinek megértését fogja kiadványa elősegíteni.” Ld. Emlékirat.

<sup>43</sup> Ld. A reformkor nemzedéke. 81. sz. jegyzet. 71–72.



Egyenlőre fennköltén válaszolt. Az igazi tudós professzor módjára így mutatta, hogy nem neheztel rám. Ellenkezőleg: megjutalmaz oly módon, hogy boldoguláson, érvényesülésemet elősegíti. Beajánlott Révai Mórnak, az ismert könyvkiadónak, javasolva neki, hogy velem írassa meg azt a magyar történelmet, amelynek elkészítésére őt régóta nógatja. Révai egy nagyobb sorozat tagjának szánta Szekfű munkáját. Nem hiszem, hogy határozott programban körvonalazta volna szándékát. Erre két már megjelent munka jellegéből lehetett következtetni. Mindkettő német könyv fordítása volt: Muther „A festészet története” és Wiegler.<sup>44</sup> Tehát azt várta Szekfűtől, hogy ezekhez hasonlóan a szakember tekintélyével jó stílusban adja elő egy kötetben, milyenek látja a magyar történelmet.

A tervet első felvillanásakor – talán még akkor, amikor Szekfű még nem bővelkedett ajánlatokban – nem utasította el kategórikusan. A „Három nemzedék” sikere után azonban már nem lehetett komolyan gondolni arra, hogy leereszkedik ily munka elkészítésére. Fog magyar történelmet írni, de gondolatait nem fogja elpazarolni, majd bővebben, több kötetben, amint egyetemi előadásaiban megformálódik anyaga. Pillanatnyilag a középkorról nincs is mondani valója. Igaz, a magyar őstörténet területén nagy a káosz, fenyegetődzik is, hogy majd rendet terem, de a középkor későbbi századain csak nagy idővesztés árán tudna tájékozódni. Révai azonban egyre ostromolja, nem éri be halogató kifogásokkal, egyszer s mindenkorra le kellene rázni. Ezt el is lehet érní, ha ráveszi, hogy más valakivel kössön szerződést. Persze ezt fel kell dícsérni, de ez nem is nehéz. [„A reformkor nemzedéké[”]-nek írója szerint társadalmi törvény, hogy „minden tömeg csak akkor mozdul meg, ha saját anyagi sorsáról van szó”;<sup>45</sup> erre hivatkozva pedig még azt is lehet mondani Révainak, hogy ez neki inkább tetszhet, mint az ő szellemtörténeti szemlélete. Rábeszélése végre is oly eredményes volt, hogy Révai beleegyezett: szemügyre veszi az ajánlott szerzőt, én pedig értesülök Szekfűtől, hogy várnak a Kelenhegyi úton.

1923 egyik ködös novemberi késő délutánján felsétáltam a Gellért-hegyre, ahol barátságos öregúr fogadott. Tudtam, hogy Intelligenzprüfungról van szó és ennek megfelelően nem is esik szó sem könyvről, sem kiadói dolgokról. Bécsben voltam, az volt tehát a főtéma. Szerencsémre, 1920 augusztusában, amint a bécsi könyvkereskedések kirakatait nézegettem, megdobbant a szívem: a „Berühmte Kunststätten” legújabb kötete H. Tietzének, a Kunsthistorisches Museum főigazgatójának munkája: „Wien”.<sup>46</sup> Újdonság, teljes árat kell fizetnem, de megéri, mégha első havi honorárium jelentős része rá is megy. Mindenképpen megéri, hiszen az egész város, minden részletével, házaival, utcáival, tereivel mint történeti egység részeivel tárul napról-napra szemem elé. Akkor még nem tudhattam, hogy többé soha, egyetlen város megértésére nem lesz hasonló

<sup>44</sup> *Richard Muther*: A festőművészet története. I–II. Bp. [1920.]; *Paul Wiegler*: A világirodalom története. [Fordította,] átdolgozta: Benedek Marcell. Közreműködött: Király György, Túróczi-Trostler József. Bp. [1922.]

<sup>45</sup> Pontosabban: „Ugyanis mindig az a társadalmi réteg a leghajlamosabb a felforgatásra, amely sokat veszített, amelyet amegfosztottak valamitől s amely az elveszített visszaszerzésére tör.” – Ld. ezt: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttére. 176.

<sup>46</sup> Hans Tietze: Wien. Wien, 1918. (Berühmte Kunststätten. Band 67.)

alkalmam. Most csak érzem, hogy jól esik társalognom a városról, ahová még egyszer visszatérni úgyis vágyakozom. A zene pedig? Még messze vagyok attól, hogy az opera csillagairól nyilatkozhassem. Hogy ezt megtehessem, ehhez a földszinti állóhelyen és a negyedik emeleti kakasülön még sokszor kell megfordulnom, de már valamelyest sikerült diákkorom hiányait pótolnom. Bécsi vásárnapjaim sok alkalmat nyújtottak a tanulásra. Délelőttönként főleg az Augustiner Kirche Beethoven, Haydn, Mozart zenés miséivel, délutánonként a népszerű szimfonikus hangversenyek. Bécs akkor szociáldemokrata városi vezetősége komolyan vette feladatát, hogy a magas kultúrát eljuttassa a tömegekhez, és nemcsak megfizethető, hanem valóban olcsó helyárrakkal rendeztetett hangversenyeket mind a Konzerthaus-ban, mind a Musikvereinsaal-ban. Egy színházi jegyiroda éppen a gárdapalotával szemben működött, és így kényelmesen lehetett választani a mindenkori két program közül. Itt is a klasszikusok domináltak, de itt már Mahler is annak számított. Beszélgetésünk konkrét részleteiből csak kettő maradt meg emlékezetemben. Révai megvígasztalt, hogy Caruso nem is volt – legalább budapesti szereplésekor – oly csodálatos jelenség, mint a közhit tartja, a Parsifal-t pedig bizonyára lesz majd alkalmam életemben meghallgatni. Még arra emlékezem, hogy amikor a kerten keresztül kikísért a kapuig, azzal mentegette a láncát tépő Ladyt, hogy kis kölykeit félti.

Néhány nap múlva a kiadó hivatali helyiségében sor került a szerződés megkötésére. Itt már Révaival nem találkoztam. A szerződést a tulajdonképpeni igazgató – nevére nem emlékezem – fogalmazta meg és írta alá. Szekfű nem titkolta, hogy ennek nem tetszik a sorozat s csak az öregúr kívánságára ment bele az egész dologba. Vele beszélve nem is került szó a munka érdemi részére. Csak a terjedelemtől, a honoráriumról, az elkészülés időpontjáról volt szó. A tiszteletdíj az elképzelhető legszerényebb volt. Magam csak azt az óhajomat mertem kifejezni, hogy tekintettel az inflációra, bizonyos számú példány bolti árával legyen azonos. Az időpont igen közelinek tetszett, két-három év lehetett.

A munka jellegét abban láttam, hogy a magyarság és a nemzetiségek viszonya lesz a tárgyalás központja. Tehát a betelepülésektől kezdve, ezer éven át, a tömeges mozgalmakon kívül a nemzetiségek békés terjeszkedését és kulturális életét megtárgyalva. Nyugtalanított és bosszantott, hogy az igazságtalannak érzett trianoni diktátum visszahatásául a felszínes „Nem, nem, soha mozgalom”<sup>47</sup> a Pesti Hírlap és társai üzletszerű vállalkozásává módosul. Tudtam, hogy a magyarságnak kettőre van szüksége: felmérni erejét és megismerni környező világát. Úgy éreztem, hogy a történetírás segítségével ez a cél elérhető. Alkalmasnak azért éreztem magamat erre a munkára, mert tudtam magamról, hogy képes vagyok tárgyilagosnak lenni.

Volt mire támaszkodnom. Disszertációm témájával, Turóc megyével<sup>48</sup> Karácsonyi János és Tagányi Károly szellemében kezdtem foglalkozni azzal a céllal, hogy adatszerűen igazolni fogom: a gyepülvén a magyarság volt az első települő. E hitem ellenére, amidőn az archeológiai leletek azt mutatták, hogy vol-

<sup>47</sup> Utalás József Attila „Nem, nem soha” c. kamaszkori versét felhasználó, a trianoni békediktátumot elítélő mozgalomra.

<sup>48</sup> Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

tak korábbi lakosok, ezt elismernem nem esett nehezemre. Ugyanakkor az elveszett illúzió helyett a valósággal együtt kulturális teljesítményre tudtam a magyarságot figyelmessé tenni. Arra, hogy a lakatlan fennsík magyar telepeseinek munkája a táj gazdasági életét fellendítette. A magyar–szlovák kapcsolatot legközvetlenebb felmenőim életsorsának példájára megvalósulónak éreztem. Anyai nagyapám, Nedeczky-Ruttkay Sándor ugyan szolgabíró, de felesége a znióváraljai bíróné, az új nemes Pacséri Tocsek Mátyás leánya; nagyatyám öccsének felesége szlovák ügyvéd leánya, az ő fiúk, Ruttkay Béla, mint eperjesi joghallgató a március 15-i ünnepi beszédet gomblyukában vörös Szekfűt tűzve mondja el; ragyogóan fekete szemű Ancsi testvére pedig szívet megdobogtató bájjal tudja a persze szót pösze formában mondani, hogy azt nem lehet elfelejteni. A szerb törekvések megértéséhez közelebb vitt volna, éreztem, Thököly Szávának, apai nagyanyám nagynénje, Hajniki Bezzegh Amália férjének politikai szereplése, amely az 1792-i temesvári nemzeti kongresszuson az elnöklő Schmiedegg tábornoknak álmatlan éjszakákat okozott és a szerb kulturális törekvéseket támogató kulturális központ, a pesti Thökölianum megalapítása.<sup>49</sup> A hazai román művelődés önállóságának megértésére sajátos életpályát ösztönzött. Érettségi után vakációmat mint instruktort a Hunyadi megyei Hátszegben töltve, az ottani könyvkereskedésben az egyik román görögkatolikus püspökség történetét tárgyaló monográfia arra ösztönzött, hogy belelapozzak a kötetbe. Nem számítottam arra, hogy szemre komoly tudományos munkának látszó könyvet tartok kezemben; arról pedig, hogy az akkor még magyar jellegűnek látszó városkának tekintélyes román polgársága van, a mindennapi élet győzött meg.

Ha afelől nyugodt is lehettem, hogy lélekben kész vagyok egy elfogulatlan korszerű magyar történet megírására s bizonyos voltam, hogy a magyar nyelvű történetirodalomban meg fogom találni a szükséges adatokat, hiánynak éreztem, nem tudom a magyar történetet sajátos fejlődés része egységeként feltüntetni. Úgy látszott, hogy a középkori fejlődést nem fog sikerülni társadalmi elvek megvalósulásaként ábrázolni, és be kell érnem azzal, hogy a XVII. századot a főpapság, a XVIII-ikat a főurak uralma idejének, 1790-et a köznemesség társadalmi érvényesüléséért vívott harcának tekintsem; a reformkort nem egyedül a liberalizmus, hanem a demokrácia korának is lássam, és az első világháború utáni kort pedig az értelmiség érvényesülési törekvéseiként fogjam fel.

Abban, hogy azonnal hozzáfogjak a munkához, korábbi köteletségvállalásom akadályozott. Sándor Lipót forráskiadvány volt,<sup>50</sup> elkészülése nem ígért irodalmi sikert. Megírására nem köteleztem magam szerződéssel, csak egyszerű, élőszóbeli megbízásra támaszkodhattam. Viszont a tudományos életpályám alapfeltétele volt megjelenése. Választhattam az irodalmi és a tudományos érvényesülés között. Bármennyire csábítóbb volt egy sok szórakozással biztató

<sup>49</sup> Thököly Száva (Sava Tekelija) szerb kereskedő, politikus 1838-ban alapította meg a róla elnevezett intézetet, a Tekelianumot.

<sup>50</sup> Sándor Lipót főherceg iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Bp. 1926. (Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris – Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok)

koncepció megvalósítása, megmaradtam az akták vallomásainak pedáns regisztrálásánál. Nem hiszem, hogy kényelemszeretetből. Valójában azért, mert eleve tudományos pályára készültem, és az itteni érvényesülés szokásszerű felteteleinek teljesítését természetesnek tartottam. Érthető azonban egy áthidaló megoldásban reménykedtem. Számítottam arra, hogy Sándor Lipót befejezése után lesz időm a kiadó haladéknegedélyével a szívem szerinti pensus elvégzésére. Révai Mór halála azonban [1926] kijózanított. Bevált Szekfű jóslata: az új vezetőség felhasználta a kínálókozó lehetőséget és a sorozat tervét elejtette.

Egy évtized múltva lett volna alkalmam a munka megírására és kiadására. 1934-ben Szekfű elérkezettnek találta az időt, hogy a Hóman-Szekfű kötetének felfogását, eredményeit rövid összefoglalásban ismerje meg a szélesebb olvasóközönség. Az utolsó száz év megírását rábízta Pethő Sándorra, akihez akkorra már meleg barátság fűzte. 1918-ban a kollégium még mereven tiltakozott, hogy Pethőt és Szekfűt egy napon merje bárki emlegetni csak azért, mert a Károlyi-féle függetlenségi párti sajtó főleg Pethő személyében egyforma dühvel támadta mindkettőt. Kollégista társaim nagy lelkesedéssel számoltak be akkor az esküdtszéki tárgyalásról, amely Pethőre kedvezőtlen ítélettel zárta be 1848-as tárgyzú munkája körül támadt plágiumperét.

Másfél évtized múltva Pethő, aki a szerkesztőségének legitimista nagybirtokeket érdekeket képviselő szárnyát irányította, tekintélyes publicista lett. Neve a kötet címlapján ajánló levelet jelentett az olvasóközönség bizonyos körei, sőt a napi sajtó egyes orgánumai számára is. Ki készítse el a kivonatot? Csak Szekfű lehetett a kezdeményező, hogy én legyek. Neki kellett megnyernie Hómant,<sup>51</sup> adja beleegyezését, hogy én vállaljam a munkát. 1934 nyarán a kiadó nevében eljáró Lantos Adolf könyvkereskedő-antiquárius, jóakarattal könyvkiadónak nevezhető cég emberei tűvé tették utánam Budapestet, hogy rávegyenek a tárgyalásra. Én akkor külföldön voltam, el nem érhető. Ismerve a szereplőket, Hóman nem vállalta, hogy Szekfű érvét elfogadva arra hivatkozzon: neki köszönhetem budapesti egyetemi tanári kinevezésemet,<sup>52</sup> nem tagadhatom tehát meg kívánsága teljesítését. Amidőn azonban helyettem mást kellett ajánlania, ezt megtette, mert Asztalos Miklóst, a Széchényi Könyvtár dolgozóját kérte fel.

Az Asztalos-Pethő kötet<sup>53</sup> nagyobb részének kivonat-jellege közismert volt. Nem ismerem a kötettről szóló kritikákat, nem tudom, milyen fogadtatásra talált. Az bizonyos, hogy sem Szekfű, sem Hóman nem várt többet. Asztalos könyvtári kollégájától, Joó Tibortól hallottam, hogy egyes Hóman-Szekfű kötetekkel szobájában járkálva diktálta a gépirónőnek szövegét. Ennél azért is töb-

<sup>51</sup> Azaz Hóman Bálintot, az akkori Vallás- és Közoktatásügyi minisztert, egyetemi tanárt és történetírót.

<sup>52</sup> Mályuszt 1934-ben nevezték ki a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Középkori Magyar Történelem Tanszékének egyetemi tanárává. Mályusz kinevezéséről és ebben Hóman szerepéről vö. bővebben *Soós István: Mályusz Elemér és Deér József*. In: Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma (Ed: Koszta László.) Szeged, 2006. 61–80. (Capitulum II.)

<sup>53</sup> Asztalos Miklós-Pethő Sándor: *A magyar nemzet története. Ósidőktől napjainkig*. Bp. 1934. (Műveltség.)

bet tudtam volna nyújtani, mert akkorra Max Weber-tanulmányaim<sup>54</sup> eredményeül készen voltam a régibb magyar történelem áttekintésével is. Ha Mályusz–Pethő lett volna az új kötet szerzőpárja, azon kívül, hogy elkészül legjobb könyvem, közvetlen előnyét is láthatom vállalkozásomnak. Pethő társszerzősége feltehetőleg megment attól, hogy a Magyar Nemzet következetesen abban az elbánásban részesítsen, amelynek következményeül Gogolák Lajos vagy Flachbarth Ernő egy-egy cikke megjelenése után értesítsenek: a rólam szóló kitételeket beleegyezésük nélkül szűrták a szövegbe. Bár talán, bármennyire régi vágyam teljesítése lett volna a munka elkészítése, nem vagyok biztos, vállaltam volna-e. Ugyanis két féléven át a középkori magyar történelem áttekintését adtam elő az 1934–35. tanévben, inkább ragaszkodtam a már elhatározott „A középkor vége Magyarországon” címmel hirdetett előadás<sup>55</sup> megtartásához.

Második könyvem terve csak hetekig élt. Azt mutatta volna meg a magyarságnak, hogy mit veszített a Felvidékkel. A kezdeményező Szekfű volt. Az időpont és alkalom Klebelsberg pesthidegkúti házában tartott összejövétel. A miniszter sokaknak be akarta mutatni éppen elkészült új „vidéki” otthonát, remélve, hogy közvetlensége hoz számára alkalmat sikeres kezdeményezésekhez.

<sup>54</sup> Ld.: A patrimonialis királyság. In: Társadalomtudomány, 13 (1933) 1–2. sz. 37–49.; A karizmatikus királyság. In: Társadalomtudomány, 14 (1934) 3. sz. 153–178.

<sup>55</sup> Mályusz ezt az előadását az 1935–36. tanév első és második félévére hirdette meg. Erre így emlékezett vissza: „Egyháztörténeti tárgyú nagy kollégiumom címe, 'A középkor vége Magyarországon' hivatva volt jelezni, hogy művelődésünk új, humanista irányzatával szemben az előző századokból átöröklődött rétegét kívánom megismertetni. Renaissanceről már sokan írtak, s nem volna nehéz összefoglalni a szakirodalom eredményeit, volt meggyőződésem, annál kevésbé tudjuk, milyen volt a tömegek gondolat- és érzésvilága. A humanizmus által ostromolt statikus állapotok ismerete nélkül nem lehet teljes a XV–XVI. század fordulójáról alkotott képünk, azokat kell tehát kihántanunk a feledésből, hogy az újat megérthessük. Egy nagy összkép kontúrjai lebegtek előttem, azonban nem a világi társadalom csontvázára felrakva, hanem mint a sui generis társadalmi alakulatnak felfogott klérus életének kivételése. Ami kezdetben csak feltevés, bizonytalan sejtés volt számomra, azt az óráról-órára készülés közben előkerült adatok fokozatosan igazolták. Nagy segítségemre voltak és bátorítottak azok a tapasztalatok, amelyekre a XVIII. századi protestáns papság életkörülményei megismerése közben tettem szert. Amidőn a türelmi politikához bevezetésképpen a XVIII. század protestáns egyházi viszonyait felvázoltam, jöttem rá, hogy nemcsak az egyháznak volt szüksége szolgálókra, sőt hitvallókra, hanem a papi pályán működők sem élhettek meg az egyház, mint kenyéradó gazda nélkül. A XVIII. századi és a középkori papság minden különbsége ellenére lényegében azonos elemnek bizonyult, amelyre az értelmiség jegyei jellemzőek. Abban is egyezően, hogy mindkettő életében a középső réteg vitte a vezetőserepet, ez volt az irányadó. Ma már nem tudnám megmondani, hogy a káptalanok szervezkedése sugalta-e a felismerést, hogy a középréteg állásfoglalása a döntő tényező, vagy a XVIII. századi, egyetemeket megjáró elitnek vezetőserepet igénylő magatartása. Sajátos felfogásomat úgy határozta meg, hogy amit csinálók, az egyháztörténet szociológiai szempontból nézve. Egyházi társadalmat láttam magam előtt, rétegekre és csoportokra oszolva, a középkori esetben tagadhatatlanul burckhardti és huizingai hatás alatt. Felfogásomról, eredményeimről az Akadémia II. osztályán 1936 május 18-án „Művelődésünk társadalmi vonatkozásai a középkor végén” című felolvasásomban számoltam be. Előadásom, szokás szerint, érdeklődést nem ébresztve zajlott le. Az ülés végén ketten fűztek hozzá magánbeszélgetésben reflexiót: József főherceg és Hegedüs Lóránd. A főherceg meglepődését fejezte ki, hogy szerintem Magyarországon a püspöki méltóság viselése nem volt a nemesi származáshoz kötve, mivel az ő tudomása szerint törvény tiltotta, hogy paraszti eredetű főpappá lehessen, mire én a decretummal Bakócz Tamás elleni jellegére utalva azt hangsúlyoztam, hogy az 1514-ben kimondott elv korábban nem érvényesült, Hegedüs pedig arra intett, hogy hagyjam a kanonokat s inkább olyan problémákkal foglalkozzam, mint amilyent a 'zseniális' 'A reformkor nemzedéké'-ben tárgyaltam.” Ld.: Emlékirat

A meghívottak kis csoportjai szemmel láthatóan úgy alakultak, hogy a notabilitások mellett két-három fiatalember is meghívást kapott, életre szóló élményül. Kaposy Jánossal és Pigler Andor művészettörténészekkel kerültem egy csoportba. Hekler<sup>56</sup> tanítványok voltak, első könyveik disszertációmmal együtt ugyanabban a sorozatban jelentek meg.<sup>57</sup> A miniszteri hivatali autó vitt ki bennünket, és útközben felvettük Baranyay Jusztint, az egyházjog hittudomány fakultási professzorát. Róla közismert volt, hogy katedrához jutását testvéreinek, a katolikus egyházi sajtóközpont irányítójának köszönhette, és így nem kellett attól tartanom, hogy előkelőségekkel kerülök össze. Kellemes meglepetésül Horváth Jánost és Szekfűt találtuk. Együttes jelenlétük elárulta, hogy a Napkelet, a Klebelsberg által a Nyugat ellenlábasaül szánt folyóirat körül foroghat majd a diskurzus. Valóban így is történt.

Vendéglátónk idézte Hevesi Sándornak, a Nemzeti Színház igazgatójának panaszát, hogy a német modern irodalomban nem talál nálunk előadható darabokat, mert azok homoszexuális problémákat tárgyalnak. Bátor voltam megjegyezni Gerhard Hauptmannak a Deutsches Volkstheater-ben<sup>58</sup> Moissi<sup>59</sup> szerepével előadott darabja, a „Weisser Heiland”<sup>60</sup> alkalmas lehetne, mert az azték császárt megsúfoló spanyol konkvisztádorok szereplésének következménye és a trianoni magyarságnak a wilsoni elvekből kiábrándulása azonos jelenségek. Bizonyára nem volt meggyőző megjegyzésem, mert sem akkor nem volt visszhangja, és Hauptmann korábbi sikerei, a „Takácsok” vagy az „Und Pippa tanzt”<sup>61</sup> – arra sem tudom, miért – nem ismétlődtek meg.

Az összejövételnek valami következménye a Napkelet szerkesztőségének legközelebbi összejövételén mégis volt. Szekfűnek mint a Napkelet Könyvtár szerkesztőjének<sup>62</sup> támadt a gondolata, hogy megírhatnám a Felvidék mint szellemi egység életét. Amiért rám gondolt, az „A helytörténeti kutatás feladatai” című cikkemnek azon utalása volt, hogy a francia helytörténeti monográfiák főként vannak a németekkel szemben, mert nem feledkeznek meg arról, hogy a lakosság egyéniségének a táj jellegében tükröződéséről, amint az a különböző népelemek összeolvadása során kialakult a történetében, ma pedig foglalkozásmódjában megnyilvánul.<sup>63</sup> Szerencsém volt a hivatkozással, és azzal is, hogy megadtam a bibliográfiai adatokat, mert hiányukban most az alaptalan dicsekedés vádjával lehetne illetni. A francia monográfiásorozat (Les vieilles provinces de France)<sup>64</sup>

<sup>56</sup> Hekler Antal.

<sup>57</sup> *Pigler Andor*: Olasz festőciklus a Szépművészeti Múzeumban. Bp. 1921. (A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének Dolgozatai. 1.); *Kaposy János*: A szombathelyi székesegyház és menyezetképei. Bp. 1922.

<sup>58</sup> Azaz a mai bécsi Volkstheater.

<sup>59</sup> Moissi: Alexander Moissi albán származású híres osztrák színész (1879–1935).

<sup>60</sup> Pontosán: Der weiße Heiland.

<sup>61</sup> Die Weber. (1892.); Und Pippa tanz! (1906.)

<sup>62</sup> Azaz Thormay Cecilnek.

<sup>63</sup> Ld. ezt: Századok, 57–58 (1923–1924) 538–566.; az utalás itt: 564. – A tanulmány új kiadását ld. *Mályusz E.*: Klió szolgálatában, i. m. 493–511.

<sup>64</sup> A 20. század első négy évtizedében, 16 kötetben napvilágot látott sorozat. A kötetek szerzői Franciaország legjelentősebb régióinak történeti-geográfiai összefüggéseiben tárgyalták.

más kötetét is idézhettem volna, tudniillik Marc Bloché,<sup>65</sup> nekem azonban Lefebvre könyve<sup>66</sup> inkább tetszett. Voltaképpen egyvágásúak voltak, hiszen együtt indították meg az Annales d'histoire économique et sociale-t<sup>67</sup> és együtt lettek az oly híressé lett Annales-iskola megalapítói. Febvre-től, a [„]La terre et évolution humaine[“]<sup>68</sup> leendő írójától mintha sejtésszerűen azt vártam volna, hogy megtanítsa a történelmi földrajz francia felfogására.

Székfű felszólítására azonnal válaszoltam igennel, jeleztem azonban, hogy a Felvidéknek csak középső részét ismerem, úgy ahogy. Sem Pozsonyban, sem Kassán azonban soha sem voltam, és így a könyv megírhatóságának feltétele utazások során közvetlenül megismerkedni a tájjal. Feltételemet magától értetődőnek találta és ígérte, tájékozódni fog ösztöndíjszerű támogatás biztosítása felől. Sajnos hamarosan közölte, hogy nem sikerült próbálkozása. Semmi részlet sem közölt, és csak felteszem, hogy a Napkelet szerkesztőjével, Tormay Cecillel beszélgethetett az ügyről. Őszintén sajnáltam, [hogy] így végződött a próbálkozás. Ami részlet eszembe jutott, azzal Székfű mindenben egyetértett. Például abban is, hogy kitérhetnék a Felvidékről elszármazott értelmiségiekre is. Példaként mondtam, hogy Petőfi kortársai, a Vachotok mohamedán eredetű turóci jobbágyfiúk leszármazottai voltak, vagy Zathureczkyek Erdélybe is elkerültek. Teljesen bizonytalan maradt előttem, milyen alakot fog a munka öltetni. Bizonyos voltam azonban, hogy sok érzelmi elem fogja áthatni. Mert mint az Alföld szülőtte<sup>69</sup> vágyódtam a hegyek és fenyvesek után. Ezek világát éreztem szülőföldemnek és mindennek az iránti vágyódásnak, amit gyermekkori emlék és iskolai tanulmány, meg olvasmányok ébresztettek bennem, úgy éreztem kifejezést tudok majd adni. 1957-ben, amikor végre levéltári kutatások során eljutottam több, korábban reménytelenül messze fekvő tájra, már csak a távolból tűnt fel az egész élet, amely valamikor a megismerhetés lehetőségével áttatott. Minden nagyon messzinek, egyszerre valóságnak és ábrándnak látszott. Körömcbányai levéltáros kollégám és barátom felvitt a szomszédos megyétől elválasztó hegy tetejére, ahonnan az egykori zólyomi ispánságot át lehetett tekinteni. A bártfai magaslat a fürdő bájos környezetét hozta közel. Eperjesen csak a temetőbe kellett elmenni, hogy a főtér loggiás udvarai kirajzolódjanak. A trencséni várhegyben pedig úgy érezhettem, hogy a főtér felett állok. Ez az utam lépten-nyomon arra emlékeztetett, mit veszítettem a könyv megírásának elmaradásával.

Harmadik könyvem tervével, melyben a magyarországi polgárosodás történetét dolgoztam volna fel, évtizedekig viaskodtam. Ismételten úgy látszott, hogy valamelyik változatát sikerül megragadnom és erősebbnek fogok bizonyulni, mint a gáncsot vető akadályok. A kezdetek biztatóak voltak. Doma-

<sup>65</sup> Marc Bloch: L'Isle de France (les pays autour de Paris.) Paris, 1913. (Les régions de France. No 9.)

<sup>66</sup> Histoire de Franche-Comté. Paris, 1912. (Les régions de la France. No)

<sup>67</sup> Az „Annales”-t Bloch és Lefebvre 1929-ben alapították meg.

<sup>68</sup> A mű pontos címe: La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire. Paris, 1922.

<sup>69</sup> Utalás arra, hogy az Alföld egyik mezővárosában, Makón született.

novszky Sándornál habilitáltam a magyar társadalomtörténetből.<sup>70</sup> A megjelölés megütközést keltett Miskolczy Gyula kollégámban, mert szokásosabb volt hasonló esetekben a pontosabb kormeghatározás. Rosszallólag meg is kérdezte: a kezdetektől végig? Szerencsém volt, hogy professzorom vállalta a felelősséget, mert így úrrá lettem félénkségemen és mertem bátrabban kezdeményezni. 1936/37. tanév első felére kollégiumom címéül a magyarországi polgárságot jelentettem be. Megnyugodva éreztem, hogy az előadások vége máris készen van, mert ebben az 1790-es évek fejleményeit fogom tárgyalni, amikor II. Lipót a polgárságot, csatasorba állította a köznemességgel, mint politikai tényezőt.<sup>71</sup>

#### MY BEST BOOKS

by *Elemér Mályusz*  
(Summary)

The study examines the relationship between Elemér Mályusz (1898–1989), one of the most prolific, groundbreaking representatives of twentieth-century Hungarian historical science, and one of his professors, Gyula Szekfű (1883–1955), who was perhaps the most influential historian in the first half of the same century, and certainly a dominant figure of contemporary Hungarian intellectual life. It offers insight into this relationship, ambivalent and burdened with personal and professional conflicts, from a specific perspective, namely by analysing the background history of three unfinished works by Mályusz with regard to Szekfű himself and his historical oeuvre.

<sup>70</sup> Mályusz erről így írt „Emlékirat”-ában: „Kevéssel Bécsből hazaérkezésem után Angyal egy alkalommal, amidőn az Akadémiáról a Lánchídon mentünk át, felszólított, hogy adjam be habilitációs kérvényemet. Nagyon megköszöntem jóindulatát, de kitértem kívánsága teljesítése elől. Voltaképpen csak doktori értekezésem jelent meg, érveltem, az pedig kevés és az emberek kinevetnének. Mondja azt, hogy az ordinarius hívta fel, akkor majd komolyan veszik a dolgot, hangzott biztatója, én azonban utalva készülő munkámra, engedélyt kértem, hogy majd később jelentkezhessem. Bár semmi érdekem sem fűződött a magántanárság siettetéséhez, a vége mégis az lett, hogy habilitációmát a Sándor Lipót megjelenése előtt kértem. A döntő Domanovszky felszólítása volt. Szekfű olyan megjegyzései jutottak el hozzám, amelyekből arra kell következtetnie, hogy rendes tanárrá kineveztetése és a bölcsészkarba bevonulása után nem menne simán habilitációim s ezért szeretné azt mielőbb lefolytatni. Domanovszkynak mint habilitáló professzornak tagadhatatlanul inkább örültem mint Angyalnak és — bár változatlanul szívesebben nyújtottam volna be megjelenés előtt álló munkámat, mint a Turóc megyét — meghajoltam egyszerre intő és bátorító szava előtt. A venia legendi-t a magyar társadalomtörténet tárgyköréből kértem. Ez ugyan szokatlanul széles terjedelmű volt, de csak középkorra korlátozása, mivel immár Sándor Lipót Turócnál fontosabb munkámnak látszott, öncsonkításnak lett volna mondható. A kar nem akadt fenn azon, hogy tárgyköröm voltaképpen az egész magyar történet előadására felhatalmazott. Szokás szerint elfogadta a két cenzor — Angyal volt a másik — javaslatát. Menet közben derült ki, hogy Domanovszky kénytelen volt Áldásynak, az akkori dékánnak megfizetni habilitálásom árát, cserébe elfogadni Áldásy jelöltjét, Tóth Lászlót, az avignon-i pápai udvar lakásviszonyai mélyen szántó kutatóját. Próbaelőadásommal Sándor Lipót bevezetésének címében is társadalomtörténeti fejezetét (A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerupért 1790-ben) választottam, amely azután a kötet megjelenése előtt a Protestáns Szemlében (1926) napvilágot látott. Mindez 1925 tavaszán történt. A hivatalos decretum habilitationis 1925. október 9-én kelt.” (Ld. III. fejezet.)

<sup>71</sup> A téma már az 1930-as évek elején foglalkoztatta Mályuszt. 1931-ben jelentette meg a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvében „A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.” c. alapvető tanulmányát. (Bp. 1931. 225–282.)